

Süleyman Bakırganî'nin hac tasavvuru* Suleyman Bakırganî's conception of pilgrimage

Gönderim Tarihi / Received: 08.07.2024

Nilüfer KARADAVUT¹

Kabul Tarihi / Accepted: 20.10.2024

Doi: [10.31795/baunsobed.1512855](https://doi.org/10.31795/baunsobed.1512855)

ÖZ: İslam'ın beş farzından biri olan ve dinî bir vecibe olarak ifa edilen hac ibadeti, Müslüman milletlerin edebiyatlarına çeşitli yönleriyle kaynaklık eden konulardan biridir. Türk edebiyatında da Klâsik Türk şiirinde ve özellikle dinî ve tasavvufî şiirlerde bir mazmun ve remiz olarak yer alan hac ibadeti, birçok şair tarafından çeşitli vesilelerle şiirlerde kullanılmıştır. Konusu hac ibadeti olan şiirlerden biri de Hakîm Süleyman Ata'ya aittir. Ölüm tarihinden (M. 1186) 12. yüzyılda yaşadığı anlaşılan ve Süleyman Bakırganî olarak da bilinen Hakîm Süleyman Ata, Ahmet Yesevi'nin üçüncü halifesidir. Yesevilik çevresinde yetiştiği için daha çok Yesevi tarzında hikmetler söylemiş ve şiirlerinde dinî-tasavvufî konuları dile getirmiştir. Bu hikmetler 12.-18. yüzyıllar arasında yaşamış farklı şairlere ait şiirlerle beraber *Bakırgan Kitabı*'nda toplanmıştır.

Bu çalışmada, *Bakırgan Kitabı*'nda yer alan ilk manzume incelenecektir. Bu manzume, Hakîm Süleyman Ata'ya ait olup konusu hac ibadetidir. Şairin hacca gitmemiş olmasına rağmen hacca gitme arzu ve niyetini dile getirdiği manzumede, hac ve hac yolculuğu ile ilgili ifadeler değerlendirilecek; Kâbe, tavaf, Hacer'ül-Esved, zemzem, Arafat, Safa ve Merve gibi hac ibadetiyle ilgili unsurların nasıl ele alındığından hareketle metnin sosyal ve kültürel özellikleri, estetik değeri, şairin üslûp ve anlatım özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakîm Süleyman Ata, Bakırgan Kitabı, Hac-nâme, Dil ve anlatım özellikleri

ABSTRACT: The pilgrimage, one of the five obligations of Islam and performed as a religious obligation, is one of the subjects that source the literature of Muslim nations in various aspects. In Turkish literature, the pilgrimage, which takes place in Classical Turkish poetry and especially in religious and mystical poems as a mazmun and remiz, has been used by many poets in poems on various occasions. One of the poems with the pilgrimage as its subject belongs to Hakîm Süleyman Ata. Hakîm Süleyman Ata, also known as Süleyman Bakırganî, who is understood to have lived in the 12th century from the date of his death (1186 A.D.), was the third caliph of Ahmet Yesevi. Since he grew up around Yesevi, he wrote mostly in Yesevi style and expressed religious and mystical subjects in his poems. These wisdoms were collected in the Bakırgan Book together with the poems of different poets who lived between the 12th-18th centuries.

In this study, the first verse in the Book of Bakırgan will be analysed. This verse belongs to Hakîm Süleyman Ata and its subject is pilgrimage. In the verse, in which the poet expresses his desire and intention to go on pilgrimage although he has not been on pilgrimage, the expressions related to pilgrimage and pilgrimage journey will be evaluated; the social and cultural characteristics of the text, its aesthetic value, the poet's style and expression features will be emphasised on the basis of how the elements related to pilgrimage worship such as Kaaba, tawaf, Hajar'ul-Aswad, Zamzam, Arafat, Safa, and Marwa are handled.

Keywords: Hakîm Süleyman Ata, Bakırgan Book, Pilgrimage-nâme, Language and expression features

* Bu makale 6 Haziran 2024 tarihinde Balıkesir Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından düzenlenen II. Balıkesir Sempozyumu'nda sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş şeklidir.

¹Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölümü, niluferkaradavut@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1214-9641>

EXTENDED ABSTRACT

Literature review

When analysing the texts belonging to historical periods, firstly the manuscript copies of the text and, if available, the Latin-letter works of the text are used. In this context, the sources related to Hakim Süleyman Ata and the Book of Bakırganî, which are the subject of this study, were scanned in the literature review. Hakim Ata, whose real name was Suleiman, was born in Kharizm and died in Bakirkhan in 1186 (582 AH).

Suleyman Hakim Ata's wisdom, after circulating in the oral culture environment and being kept scattered in the folk memory or in the collections of dervishes who considered it their duty to speak wisdom, were probably mixed with the works of some Sufis and many mixed copies were later gathered together and collected as manuscripts under the name of Bakırgan Book. The existing manuscripts were attributed to Suleyman Hakim Ata and later published in the form of lithographs at different times. First published in Kazan in 1846 in the Arabic alphabet, the Bakirkhan Book was published many times in the following years in Arabic and Cyrillic alphabets (Sever, 2018:15).

The verse used in this study was taken from the Bakırgan Book published by Mustafa Sever in 2018. In addition to Süleyman Hakim Ata, there are poems of many Sufi poets who lived between the 12th-18th centuries in the Bakırgan Book. In this respect, the work is an anthology. F. Yahin (2000:3) states that since the first poem of the book belongs to Suleyman Hakim Ata and the most wisdom (46) in the book belongs to him, the book may have been named Bakırgan Kitab.

For information on the poet's life, Mustafa Sever's book *Hakim Süleyman Ata-Hikmetler ve Kıssalar*, Fuad Köprülü's *The First Sufis in Turkish Literature* and the article *Hakim Ata* in the *Diyanet Foundation Islamic Encyclopaedia* were used.

The aim of this study is to determine the vocabulary in Hakim Süleyman Ata's pilgrimage poem and to reveal his description of pilgrimage through words. Ferit Devellioğlu's *Ottoman-Turkish Encyclopedic Dictionary*, *Chagatai Dictionaries*, *TDK Turkish Dictionary*, and *Kubbealtı Dictionary* were used to determine the vocabulary in the text, to classify thematically, and to understand the words.

In addition, the field sources shown in the bibliography have been scanned.

Methodology

In this study, the vocabulary of the pilgrimage verse in Hakim Süleyman Ata's Bakırgan Book was identified and thematically analysed. In order to reveal the author's discourses on pilgrimage worship, the document analysis method was used within the scope of the qualitative method. The main material of the study is the text of Hakim Süleyman Ata.

The vocabulary related to pilgrimage worship such as Kaaba, tawaf, Hajar'ul-Aswad, Zamzam, Arafat, Safa, and Marwa were explained in terms of their usage and origins in the verse, and evaluated under specific headings in terms of their meanings, revealing to what extent Islam is reflected in the work and to what extent the culture created by it is adopted. At the end of the study, the social and cultural characteristics of the text, its aesthetic value, the poet's style, and narrative features were evaluated.

Findings and discussion

The pilgrimage experience, beyond being a journey or a religious duty, has a variety of language and meaning as a worship full of symbolic elements. The belief principles of the Islamic religion and the basic concepts related to it have been one of the main veins that Classical Turkish literature feeds on. The terms related to this worship, which requires both physical and material strength to be performed, have been used in poems on various occasions by many poets, whether they have performed the pilgrimage or not. In time, literary genres, the subject of which is directly or indirectly the pilgrimage, have been formed in our literature. *Kaaba-nâme*, *hajj-nâme*, *menzil-nâme*, *menâsik-ı hajj* and *hajj travel-nâmes* are among these genres. Writing about the pilgrimage arose out of necessity (Kaplan, 2020). Therefore, most of these works were written in everyday language; however, there are also verse and prose pilgrimage travelogues in which poets describe their observations in literary language.

Süleyman Hakîm Ata or Süleyman Bakırganî is known as the first Sufi poet who wrote after Ahmet Yesevî in the history of Turkish literature (Akarpınar, 2019: 288). Hakim Süleyman Ata, who sings

poems in the style of Hikmet, expresses religious and mystical subjects in his poems. In the process of adopting and living Islam, Ahmed Yassawi and the dervishes raised by him, especially Ahmed Yassawi, endeavoured to explain Islam to the people around them within the framework of the Qur'an and hadiths, to adopt the methods of belief and worship, and they sang poems that were far from artistic concerns and lyricism, and had the characteristics of traditional Turkish poetry in terms of language and form. These poems were called "hikmet" in Turkestan (Sever, 2018:7). It has become a tradition for Ahmad Yassawi and his follower dervishes to sing wisdom and tell parables. It is possible to say that the analysed verse is a product of this tradition. As a matter of fact, the verse, which is the subject of the study, was expressed by Mustafa Sever as a form of wisdom verse in the Bakırgan Book. The verse consists of 10 quatrains and is written in eight syllable metre.

In terms of its content, the manzume is characterised as a hajj-nâme. Although Süleyman Bakırgânî did not go on pilgrimage, he expresses his desire and intention to go on pilgrimage in the manzume. In the poem, he uses words related to pilgrimage and pilgrimage such as Kaaba, tawaf, Hajar al-Aswad, Zamzam, Safa and Marwa, and Arafat. These words are presented in the verse from a Sufi point of view. In this respect, the text has a didactic character, far from literary concerns, written to teach the people about the pilgrimage.

Results and recommendations

In the study, the words related to pilgrimage in the text were analysed thematically. Nine words such as Arafat, Hajar al-Aswad, Wall of Hatim, Ka'ba, Ravza, Safa and Marwa, Tawaf, Zamzam, Zabîh are analysed according to the religious context of the text. The analysed words are Arabic words that we encounter as a requirement of pilgrimage. The presence of these Arabic words in the text analysed in terms of religious terminology shows that Islam was adopted by the people in a short time and this situation was reflected in the language. The words Hannân, Mennân, and Sübhân, which are the names of Allah, are also used in the text.

The analysed text is completely related to the pilgrimage and contains the terminology of this field. In addition, Bakırgani mentions not only pilgrimage but also the way of pilgrimage. In order to go to pilgrimage, he will pass through the Euphrates, Tigris, and Jeyhun rivers. In this context, when the content of the verse is taken into consideration, it is seen that it is in the genre of pilgrimage travel-nâma, which has a limited number of examples in Classical Turkish literature.

Giriş

Arapçada “Tartışarak yenmek, susturmak, ikna etmek, inandırmak, haccetmek” (Mutçalı 1995: 148) mânâlarını taşıyan hac kelimesi, İbrânîcede “bayram” anlamında kullanılmakta olup (hag), hvg (bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak) kökünden gelmektedir. Fıkıh terimi olarak hac, imkânı olan her Müslümanın belirlenmiş zaman içinde Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina’yı ziyaret ederek ve bazı dinî görevleri yerine getirmek amacıyla yaptığı ibadeti ifade eder (Harman, 1997: 382). Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük’te kelime, “1. Genellikle tek tanrılı dinlerde kutsal olarak tanınan yerlerin, o dinden olanlarla yılın belli aylarında ziyaret edilmesi, 2. İslam’ın beş şartından biri olan, Müslümanlarca zilhicce ayında Mekke’de yapılan Kâbe’yi ziyaret ve tavaf ibadeti” (2005: 824) mânâsındadır. Bu ibadeti yerine getirenlere Arapçada hâc (çoğulu huccâc), Türkçede hacı denir. İslam inancına göre maddi durumu yeterli, sıhhati yerinde herkesin gerçekleştirmesi gereken bir vecibe olan hacda dünyanın her yerinden Mekke’ye gelen Müslümanlar dua okuyarak, Allah rızası için kurbanlar keserek, Kâbe’yi tavaf ederek günahlarından arınma imkânı bulurlar.

Hac tecrübesi, bir yolculuk ya da din vazifesi olmanın dışında pek çok sembolik öğeyle dolu çeşitli dil ve anlam örgüsüne sahiptir. İslam dininin inanç esasları ve buna bağlı temel kavramlar, Klâsik Türk edebiyatının beslendiği ana damarlardan biridir. Hem bedenen icra edilmesi hem de yapılabilmesi için maddi güç gerektiren hac ibadetiyle ilgili terimler, hac vazifesini ifa etmiş veya etmemiş birçok şair tarafından çeşitli vesilelerle şiirlerde kullanılmış, hatta zamanla edebiyatımızda konusu doğrudan veya dolaylı olarak hac ibadeti olan Kâbe-nâme, hac-nâme, menzil-nâme, menâsik-ı hac ve hac seyahat-nâmeleri gibi edebî türler ortaya çıkmıştır (Kaplan, 2020). Hac ibadetiyle ilgili bu eserler içeriklerine ve yazılış amaçlarına göre dört başlıkta sınıflandırılır. Bunlar; hac el kitapları, rehber nitelikli hac seyahatnâmeleri, hatıra ve rapor nitelikli hac seyahatnâmeleri ve edebî hac seyahatnâmeleridir (Coşkun, 2002:6). Hac el kitapları, hac konakları (menâzil) ve haccın edasına dair kurallar (menâsik) hakkında bilgi veren eserlerdir. Rehber nitelikli hac seyahatnâmeleri, hacca gitmeye niyet edenler için bir rehber olmakla birlikte yazarın hac yolculuğunu da anlatan seyahatnâme özelliği taşıyan eserlerdir. Hatıra ve rapor nitelikli hac seyahatnâmeleri, yazarların yolculuk gözlem ve izlenimlerini anlattıkları eserlerdir. Edebî hac seyahatnâmeleri ise hac yolculuklarının edebî bir üslûpla anlatıldığı öncelikli konuları menâzil ve menâsik olmayan eserlerdir (Coşkun, 2002: 6-41). Hac seyahatine dair bir şeyler yazmak ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Bu sebeple hacle ilgili eserlerin çoğu günlük dille yazılmıştır. Edebî dille yazılmış eserler içinde ise en bilinenler Ahmed Fâkih’in (15. yy) Kitâbu Evsâfı Mesâcidi’ş- Şerife adlı mesnevisi, Fevrî’nin (16. yy) mektup tarzındaki Risâle-i Mekkiye’si, Nâbî’nin (17. yy) sanatkârene üslûpla yazdığı Tuhfetü’l- Harameyn’idir (Aça vd, 2009: 404-405). Bu eserler, İstanbul’dan Mekke’ye kadar uzanan çok geniş bir coğrafya hakkında önemli bilgiler içermekle birlikte yazar ve şairlerinin inançları, eğitimleri, düşünce yapıları ve dilleri hakkında dolaylı bilgiler vermektedir (Coşkun, 2002: 3).

Hac konusu sufiler tarafından da işlenmiştir. Sufiler haccın sadece bir farz ya da turistik bir gezi olmadığını ve Allah’a karşı büyük bir sevgi ile icra edilmesi gerektiğini ifade etmek için hikmetli sözler söylemiş, şiirler yazmıştır. Onlara göre hacda icra edilen belli eylemlerin görülenden ve sanılandan daha derin anlamları vardır. Örneğin “Tavaf kalbi muhafaza etmeye ve mâsivânın kalbe girişine muhalefet etmeye işarettir, kişiye her şeyin bir başka şey etrafında belli bir düzen içinde döndüğü ve insanın da bu kozmik düzenin bir parçası olduğu şuurunu verir (Sayın, 2010:44).

Haccın insana manevi bir olgunluk kazandırması için hacdaki sembolik ritüellerin anlamını idrak etmek önemlidir. Sufilere göre amaç Allah’ı tanımadır. Bu sebeple fıkıh kitaplarından farklı olarak haccın sadece yapılaş şekli ve kuralları dışında haccın manevi yönüne de değinerek eylemlerin sembolik yönünü şiirlerinde dile getirirler (Tosun, 2010: 197). Sufiler, mümin bir kulun kalbini Allah indinde Kâbe’den daha değerli görmüştür. Sufilere göre Allah’ın nazargâh-ı Celili kalptir, Kâbe ise Bünyad-i Halil’dir. Bu kabul Yunus Emre’de, gönülün Hüda’nın nazargâhı, Kâbe’ninse Safa ve Merve’den ibaret olduğu, en iyisinin bir gönüle girmek olduğu şeklindedir (Tatçı, 2005: 53).

İslam’ın şartlarından biri olmanın ötesinde sufileri hacca gitmeye yönelten Harameyn’deki mukaddes mekânları manevî bir uyanış yeri olarak görmeleridir. Sufiler arasında hacı olmaya verilen değer ve hacı olma isteği o derece büyüktür ki Hacı Bayramı Veli, Hacı Bektaşî Veli, Hacım Sultan, Koyun Baba gibi birçok sufünün adı bu ibadetle anılmaktadır (Barkan, 1942: II/309).

Hac madde ile mânânın, beden ile ruhun birleştiği bir ibadet olarak görülür. İslam'da hac bir yandan Kâbe'ye gitmek için yeryüzünde menziller katetmek; diğer yandan aynı zaman dilimi içinde nefis menzillerinde mesafe almak; manevi, ahlaki ve ilahî bir sefer yapmak, bu suretle kâmil ve faziletli, takva sahibi ve arif bir mümin olmaktır (Sayın, 2010: 44). Hac, insanın nefisini günahlardan temizler, ruhunu arındırır, imanını kuvvetlendirir.

Bu çalışmada kendisi de bir sufi olan Süleyman Bakırganî'nin hac manzumesinin muhtevası hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Literatür taraması

Hakîm Süleyman Ata'nın hac manzumesinde yer alan söz varlığının tespit edilmesi, kelimelerin anlamlandırılması ve kelimeler üzerinden yapılan hac tasvirinin ortaya çıkarılması amacıyla Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lugat'ı, Çağatayca Sözlükler, Türkçe Sözlük ve Misalli Büyük Türkçe Sözlük ile konuya ilişkin kaynaklar taranmıştır. Bu makaleye konu olan manzume Mustafa Sever'in 2018'de yayımladığı Bakırgan Kitabı'ndan alınmıştır. Bakırgan Kitabı, Süleyman Hakîm Ata'dan başka 12.-18. yüzyıllar arasında yaşamış pek çok mutasavvif şairin şiirlerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş antoloji özelliğinde bir eserdir. F. Yahin, kitapta en fazla hikmetin (46) ve ilk şiirin Hakîm Süleyman Ata'ya ait olması sebebiyle kitaba Bakırgan Kitabı adı verilmiş olduğunu ifade eder (2000:3). Mustafa Sever'e göre; Süleyman Hakîm Ata'nın hikmetleri, sözlü kültür ortamında dolaştıktan, halk hafızasında veya hikmet söylemeyi görev sayan dervişlerin mecmualarında dağınık şekilde yaşatıldıktan sonra muhtemelen birtakım mutasavvıfların eserleriyle de karışmış ve birçok karışık nüsha daha sonra bir araya getirilerek Bakırgan Kitabı adı altında yazma eser şeklinde toplanmıştır (2018:15). Mevcut yazmalar Süleyman Hakîm Ata'ya isnat edilerek daha sonra taş basma eserler şeklinde farklı zamanlarda yayımlanmıştır. Bakırgan Kitabı, ilk kez 1846'da Arap alfabesiyle Kazan'da yayımlanmış daha sonraki yıllarda da Arap ve Kiril alfabesiyle birçok kez yayımlanmıştır (Sever, 2018:15). Bakırgan Kitabı üzerine Münevver Tekcan doktora çalışması yapmıştır. Bunlar dışında İbrahim Hakkul- Seyfeddin Refiddin, Abdurrahman Güzel, Ferit Yahin, Önal Kaya'nın çalışmaları vardır.

Asıl adı Süleyman olan Hakîm Ata, Harizm'de doğmuş, 1186 yılında (Hicri 582) Bakırgan'da vefat etmiştir. Hakîm Süleyman Ata, Hoca Ahmed Yesevî'nin hem müridi hem de onun üçüncü ve Türkler arasında en tanınmış halifesidir (Köprülü, 1993: 88). Hakîm Ata Harezmi'de oturarak çevresindeki halkı irşad ile uğraşan bir mutasavvıftır. Hakîm Ata hakkındaki bilgiler, çeşitli menkıbelere dayanmaktadır. On beş yaşına kadar Ahmed Yesevî'nin yanında Kur'an tahsil eder ve ona mürid olur. Hakîm Ata, Ahmed Yesevî'nin "Yarın seher vakti sana bir deve gelecek, ona bin, nerede durursa ineceğin yer orasıdır" diye söylemesi üzerine onun yanından ayrılır. Ertesi sabah, Ahmet Yesevî'nin söylediği gibi bir deve gelir ve Hakîm Süleyman Ata bu deveye binip yola düşer. Deve Türkistan'a doğru yol alır. Horasan şehrinin batı yönünde Bi-neva Arkası denen yere gelip durur. Deve Hakîm Süleyman Ata'nın zorlamasına rağmen yerinden kalkmaz, bağırır. Buraya Bağırğan/Bakırgan adı verilir. Hakîm Süleyman Ata, Bakırgan'a yerleşir, bundan dolayı Bağırğanî/Bakırganî olarak da anılmıştır (Kaya, 1998:75).

Süleyman Hakîm Ata ya da Süleyman Bakırganî, Türk edebiyatı tarihinde Ahmet Yesevî'den sonra eser veren ilk tasavvuf şairi olarak tanınır (Akarpinar, 2019:288). Bakırganî'nin Bakırgan Kitabı, Ahirzaman Kitabı ve Meryem Kitabı olmak üzere üç eseri vardır (Güzel, 2008: 96, 105, 110). Bakırgan Kitabı'nda yer alan Süleyman Bakırganî'nin söylediği hikmetlerde Divân-ı Hikmet'in dil, şekil, nazım ölçüsü ve üslup özellikleri devam ettirilmiştir.

Yöntem

Hakîm Süleyman Ata'nın Bakırgan Kitabı'nda yer alan manzumedeki hac ibadetine dair söylemleri ve şairin hac tasavvurunu ortaya çıkarmak amacıyla nitel yöntem kapsamında doküman analizi yönteminden yararlanılmıştır. Şairin hacca gitmemiş olmasına rağmen hacca gitme arzu ve niyetini ifade ediş biçimi, hac ibadeti ve hac yolculuğu ile ilgili konuları nasıl ele aldığı söz varlığı üzerinden tematik olarak incelenmiştir. Bunun için metinde geçen Kâbe, tavaf, Hacer'ül-Esved, zenzem, Arafat, Safa ve Merve, hatim duvarı, Mannan ve Mennan, ravza, rükn, zebîh gibi hac ibadetiyle ilgili kelimeler

manzume içerisindeki kullanımları ve kökenlerine göre açıklanarak metindeki bağlamına göre değerlendirilmiştir. Bundan hareketle İslamiyet'in metne ne kadar yansıdığı ve onun oluşturduğu sosyal ve kültürel özelliklerin ne derecede benimsendiği de ortaya konulmuştur. Çalışmanın sonunda metnin estetik değeri, şairin üslup ve anlatım özellikleri üzerinde durulmuştur. Makaleye konu olan metin aşağıda verilmiştir.

“1 Bakırgan'dın sefer kılsam
Tavaf kılğalı Ka'be'ni
Barıp rükne yüzüm sürsem
Körüp Hannân'ı Mennân'ı

2 Hacer-Esved'ge el sunsam
Hatîm dîvârını körsem
Şükür Hamd u senâ aysam
Seher vaktında Sübhân'ı

3 Safâ'dın Merve'ye barsam
Mübârek Zemzem'i icsem
Zebîh rûhıga hatm aysam
Birer aşr ile Kur'an'ı

4 Arafât tagına cıksam
Acaib sun'ına baksam
Garîbler hücresin yapsam
Bulup genc ile mihmânı

5 Namâz(ı) ber-cây keltürsem
Birer savm'ada oltırsam
Basıp nefsimni öltürsem
Bolup könglim müselmânı

6 Medîne şehrine barsam
Resûl'nin ravzâsın körsem
Yusûf-ı Mısr dik âh ursam
Tilep Ya'kûb-ı Ken'an'ı

7 Geh ilikimge 'asâ alsam
Geh boynınga ridâ' salsam
Geh Sinâ tagına cıksam
Tilep Mûsâ-yı 'İmrân'ı

8 Fırad Dicle suyun icsem
Geh Ceyhun'dın kirip kecsam
Halâyıkdn özüm secsem
Kezip bahr ile 'ummânı

9 Hacılar sanıga kirsem
'Înâyet şerbetin icsem
Hasûdlar sözidin kacsam
Basıp nefsimni rûhânî

10 Fakîr hâlını sorsalar
Manga hâcnâme birseler
Mining atımnı sorsalar
Süleymân-ı Bakırganı” (Sever, 2018: 80)

Bulgular ve tartışma

Araştırma verilerinin incelenmesi sonucunda elde edilen bulgular aşağıda özetlenmiştir.

Metnin şekil özellikleri

İncelenen manzume, Mustafa Sever tarafından Bakırgan Kitabı'nda hikmet nazım şekli olarak ifade edilmiştir. İslamiyet'in kabul edilmesi ve yaşanılması sürecinde Ahmed Yesevi başta olmak üzere, onun yetiştirdiği dervişler İslamiyet'i Kur'an ve hadisler çerçevesinde çevrelerindeki insanlara anlatmak, inanma ve ibadet usullerini benimsetmek yönünde çabalamış, sanat kaygısından ve lirizmden uzak, dil ve şekil açısından geleneksel Türk şiiri özelliklerini taşıyan şiirler söylemişlerdir, bu şiirlere Türkistan'da "hikmet" adı verilmiştir (Sever, 2011:19). Ahmed Yesevi ve onun takipçisi dervişler tarafından hikmet söyleme ve kıssa anlatma bir gelenek hâlini almıştır.

Manzume, 10 dörtlükten oluşmaktadır ve sekizli hece ölçüsü ile yazılmıştır. Hakîm Süleyman Ata, Ahmet Yesevi'nin Divân-ı Hikmet'inde var olan vezinler ve şekilleri eserlerinde kullanmıştır. Mehmet Fuat Köprülü, Süleyman Ata'nın sanatta ve tasavvufta Ahmet Yesevi tarzında söylemesini "Yesevilik adabındandır." diye açıklar (1993: 174). İncelenen manzume için bu geleneğin ürünüdür, demek mümkündür, ancak manzumede dörtlükler beyit hâline de dönüştürülebilir. Metnin nazım birimi beyit kabul edildiğinde manzumenin hezec bahrinin mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün kalıbı ile söylendiği görülür. Aruzla söylenen manzume musammat gazel tarzındadır. Mısra ortalarında iç uyak bulunan gazellere musammat gazel denir. Bu gazeller genellikle aruzun iki eşit parçaya bölünen kalıplarıyla yazılır, böylece her beyit kıta şekline dönüşür (Dilçin, 1997:120). Hece- aruz ve beyit-dörtlük karmaşası Yunus Emre'nin ilahilerinde ve Mevlana'nın Farsça gazellerinde de görülmektedir. Bu özelliğin Bakırganî'de de olduğu söylenebilir. Beyitle yazılan şiirler bölündüğünde dörtlüğe dönüşebilmektedir ya da dörtlükler beyite dönüşebilmektedir.

Manzumenin hikmet nazım şekli ile yazıldığı düşünüldüğünde kafiye şeması abab/ aaac / aaad ... şeklindedir. Musammat gazel olarak düşünüldüğünde ise gazelin kafiyelenişine uygun aa/ ba/ ca/ da... şeklindedir. Metinde kafiye Türkçe fiillerle yapılmış bu da hareket unsurunu ön plana çıkarmıştır. Bununla birlikte fiillere getirilen -se/ -sa dilek -şart kipi ve 1. tekil şahıs eki -m redif olarak kullanılmıştır. Dilek-şart kipi fiil kök ve gövdelerine eklenerek hareketin şart şeklinde tasarlandığını anlatır, fiil bir hüküm ifade etmez, bununla beraber şart kipinde temenni ifadesi de bulunur (Ergin, 1997:310). Ek hâlinde kullanılan redifin metne kattığı anlam daha çok istek olarak karşımıza çıkar. Bu da Süleyman Bakırganî'nin hacca gitmediğini ancak böyle bir isteğinin olduğunu ya da şairin hacca gitmeye niyet ettiğini gösterir.

Metnin muhteva unsurları

Bakırganî'nin incelenen manzumesinin muhtevasını şöyle özetleyebiliriz: Hakîm Süleyman Ata, Allah'a yakararak metne başlar. Daha sonra Allah'tan Kâbe'ye yüz sürmeyi diler. Özlemle Kâbe'ye gitmek, Kâbe'yi tavaf etmek, Kâbe'nin duvarına yüz sürmek, Hacerü'l Esved'e dokunmak, Safa'dan Merve'ye sa'y yapıp zenzem içmek, zenzemin ortaya çıkmasına vesile olan durumu hatırlayıp Hz. İsmail'in ruhuna Kur'an okumak ister. Arafat dağına çıkmak, Medine'ye gidip Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmek, onunla manen de olsa bir arada olmak Süleyman Hakîm Ata için büyük nimettir. Bütün bunları yaparak hem haccın farızasını yerine getirmiş olacak hem de nefsini öldürmüş olacaktır. Böylece gerçek mânâda hacılar sınıfına katılacaktır. Bakırganî, Hz. Musa'nın Allah'ı görme isteğiyle Sina dağına çıkması gibi bir istekle hacı olmak ister. O, metnin tamamında hacca gitmemesine rağmen hacca gitmenin özlemini çekmektedir. Namaz, oruç zekât ibadetlerinde olduğu gibi hacda da en temel şart, niyet etmektir. Hac ibadeti niyetle başlar, samimi bir Müslüman olan Bakırganî de manzumede hacca gitme niyet ve isteğini dile getirmektedir. Bunun yanında manzumede geçen Bakırgan, Fırat, Dicle, Ceyhun gibi yer adları bize gidiş güzergâhı hakkında da bilgi verir.

Hakîm Süleyman Ata'nın hac tasavvurunun anlaşılabilmesi için hac ibadetiyle ilgili manzumede geçen kelimeler aşağıda açıklanmıştır. Buna göre;

Arafat (Ar.): Haccın icaplarından olmak üzere hacıların Kurban Bayramı arifesinde toplanıp vakfeye durdukları Mekke'nin doğusundaki mukaddes dağdır (Devellioğlu, 1998:35). İslam kaynaklarına göre Âdem ile Havvâ'nın cennetten çıkarıldıktan sonra tekrar buluştukları ve İbrahim peygamberin Cebrâil ile konuştuğu yer olduğu da rivayet edilir (Ayverdi, 2010: 62). Hz. Peygamber'in "Hac Arafat'tır" buyurması, İslam'ın beş şartından biri olan hac ibadetinin yerine getirilmesinde Arafat'ın ne kadar önemli olduğunu gösterir (Boks, 1991:261). Hac ibadetinin geçerli olması için Arafat'ta vakfede bulunmak gerekir ve tavafın da Kâbe'nin etrafında yapılması şarttır. Hac yapacaklar için Arafat'ta durmak zamanı arife günü başka bir ifadeyle Zilhicce ayının 9. günü güneşin tepede olduğu andan Kurban Bayramı'nın ilk günü tan yerinin ağarmaya başladığı zamana kadar geçen süredir. Bu süre zarfında bir dakika bile olsa Arafat'ta bulunmak yeterlidir (Bilmen, 1990: 372).

Süleyman Bakırganî metinde 4. dörtlükte Arafat'ta bulunmayı diler. O, Arafat dağına çıkıp oradan Allah'ın yarattığı bütün güzellikleri seyretmek ister. Bu aynı zamanda Bakırganî için hac farzını da yerine getirmektir.

Arafât tagına cıksam
Acaib sun'ına baksam
Garîbler hücesin yapsam
Bulup genc ile mihmânı

Hacer'ül-Esved (Ar. *hacer* "taş", *harf-i târif el- ve esved* "siyah" ile *hacerü'l-esved, hâcer-i esved*): Kâbe'nin doğu köşesinde bulunan, tavaf sırasında hacıların her dönüşte selamladıkları siyah parlak taş. "Yerden 1,5 m kadar yükseklikte bulunan, yaklaşık 30 cm. çapında ve yumurta biçimindeki bu taşın siyaha yakın koyu kırmızı renkte olması sebebiyle böyle adlandırıldığı anlaşılmaktadır." (Öğüt, 1996: 433).

Gerek tavafa başlarken gerekse tavaf esnasında Hacer'ül- Esved'in önüne her geldiğinde ona karşı durulur, namaza durur gibi eller kaldırılır, tekbir ve tehlil getirilir. Mümkünse öpülür ve eller sürülür. Bu mümkün değilse yalnız eller kaldırılarak selamlanır. Hacer'ül Esved'e böyle el koymak, Allah'a ibadet ve itaat üzere söz vermenin bir nişanı kabul edilir (Bilmen, 1990:374).

Tavafta başlama noktasını gösterme şeklindeki pratik faydası yanında Hacerü'l-Esved'in bir de sembolik anlamı olup kaynaklarda bununla ilgili birçok rivayete yer verilir. Hz. Ali'den nakledildiğine göre Hacerü'l-Esved, bezm-i eleste Allah'ın bütün insanlardan kendisini rab olarak tanımaları yönünde aldığı sözü (bk. el-A'râf 7/172) içinde taşımakta olup ondan, bu ahde vefa gösterenler lehinde kıyamet günü şahitlikte bulunması istenecektir, diğer bir hadiste de "Hacerü'l-Esved'e dokunan kimse rahmanın eline dokunmuş gibidir" denilmiştir (Öğüt, 1996: 434).

Hatim duvarı (Hicr) (Ar.): Sözlükte "engellemek, yasaklamak; bir şeyden bir parça ayırmak" mânâlarına gelen hicr, Kâbe'den ayrılmış olmakla birlikte onun bir parçası kabul edilen yere verilen isimdir. Burası, Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'le birlikte inşa ettiği Kâbe'ye dâhil bulunurken yangın ve sel baskınları sonucunda Kâbe ile birlikte yıkılır. Daha sonra Hz. Muhammed'in de katıldığı Kâbe'nin yeniden inşası sırasında Mekkeliler, binanın daha küçük tutulmasına karar verirler. Bu inşaat sırasında yarım daire şeklindeki bir yeri Kâbe dışında bırakıp burayı göğüs hizasına gelen bir duvarla (hatim) çevirirler. Bu duvar hatim duvarı olarak adlandırılır. Hatim duvarı aynı zamanda Kâbe'de altın oluğun akacağı yarım dairelik yerin çevrili olduğu yerdir. Hicrin sınırını gösteren hatim (terkedilmiş, bırakılmış), iki ucu da Kâbe duvarına bitişmeyen yarım daire şeklinde bir duvardır. İçi, dışı ve üstü mermerle kaplı olup üzerinde biri ortada, diğerleri uçlarda yer alan, şamdan biçimi kaideli ve silindirik fanuslu üç lamba bulunmaktadır (Günel, 1998: 455-456).

Bu yerin bir kısmı Kâbe'den sayılır, orada namaz kılınıp dua edilir (Bilmen, 1990:383).

Bakırganî 2. dörtlükte Hacer-Esved'ge el sunsam
Hatim dîvârını körsem
Şükür Hamd u senâ aysam

Seher vaktında Sübhân'ı diyerek haccın önemli unsuruna da değinir. Onun isteği Hacer'ül-Esved'e el sürüp hatîm duvarını görmek ve orada seher vakti Allah'a bu nimetlere kavuştuğu için şükretmek, dua etmektir.

Hannan ve Mennan (Ar.): Hannan “Çok merhametli, çok acıyan” (Devellioğlu, 1993:326) Mennan (Allah'ın sıfatı olarak) “Kullarına çok ihsan eden, veren, iyilik ve ihsanda bulunan” (Devellioğlu, 1993:616) anlamında Allah'ın sıfatlarındandır. Bunlar aynı zamanda Kâbe'de bulunan sütunların adıdır.

Kâbe (Ar): Sözlükte “Hicazda Mekke-i Mükerrreme'de Harem-i Şerif'in hemen hemen ortasında bulunan kutsal bina. (Aslında Hz. Âdem yapısı iken Tufan'da yıkılmış. Hz. İbrahim ve İsmail tarafından ihya olunup bütün Müslümanlar için mukaddes sayılmıştır.) 2. Müslümanların namaza başlarken yöneldiği taraf 3. Müslümanların hacı olmak için muayyen zamanda gidip ziyaret ettikleri yer” (Devellioğlu, 1993: 173) olarak ifade edilmiştir.

Kâbe, Beytullah, Beytü'l- Harem, Kâbetullah adlarıyla da bilinir. Klâsik Türk şiirinde bu kutsal makamın adı daha çok Kâbe olarak geçmektedir. Kâbe, Mekke civarından alınan siyah taşlarla İbrahim peygamber ile oğlu İsmail tarafından bugünkü yerine inşa edilmiştir (Pala, 2000: 219).

Kâbe, Harem-i Şerif ve Mescidü'l- Haram denilen büyük bir mescidin ortasında bulunmaktadır. Bu mescidin etrafında kubbeler olup geri kalan kısım açıktır. Yedi minare, birçok kapı, içinde minber, zezem kuyusu ve İbrahim Aleyhisselam'ın Makamı bulunmaktadır (Bilmen, 1990:374).

Rükn (Ar.): Sözlükte “1. Bir şeyin temel direği, en sağlam ve kuvvetli tarafı, istinatgâhı, 2. *din*. Namazın tam ve doğru olarak eda edilebilmesi için gereken temel ve esaslarından her biri, 3. Sütun, direk, 4. Bir topluluğun büyük önem taşıyan, temel durumunda olan fertlerinden her biri” (Ayverdi, 2010: 1035) anlamlarına gelmektedir. Metinde rükn Kâbe'nin dört köşesini ifade eder.

Bakırganî 1. dörtlükte Bakırgan'dın sefer kılsam
Tavaf kılğalı Ka'be'ni
Barıp rükne yüzüm sürsem
Körüp Hannân'ı Mennân'ı diyerek hacca gitme isteğini dile getirir.

O Bakırgan'dan hac için yola çıkıp Mekke'ye gidecek, burada Kâbe'yi görüp tavaf kılacak, rükne yüzünü sürüp Allah'ı anacaktır. Bakırganî, Kâbe'nin sütunları olan Hannan (çok rahmet edici) ve Mennan (çok nimetlendirici)'ni da görmeyi diler. Dörtlükte Hannan ve Mennan ile ifade edilen Kâbe'nin sütunlarıdır ancak şair, aynı zamanda Allah'ın isimlerini de kastederek tevriyeli kullanmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere Bakırganî Kâbe'yi bütün olarak daha ilk dörtlükte tasvir etmektedir.

Ravza (Ar.): “1. Çayır çimeni, ağacı, suyu bol yer, bahçe, 2. Cennet, *Ravza-i Mutahhara – Ravza-i Nebî*: Hz. Muhammed'in Medîne'deki kabri” (Devellioğlu, 1993: 879).

Sözlükte “tertemiz bahçe” anlamına gelen Ravza-i Mutahhara adlandırması, Hz. Peygamber'in eviyle minberi arasının cennet bahçelerinden (ravza) bir bahçe olduğunu bildiren hadisine dayanır. Resûl-i Ekrem ayrıca, Mescid-i Nebevî'de kılınan namazın Mescid-i Harâm hariç diğer yerlerde kılınan namazdan bin kat daha faziletli olduğunu haber vermiş bu hadisler Resûlullah'ın mescidinin faziletine, onun içinde de Ravza-i Mutahhara'nın daha faziletli olduğuna delil sayılmıştır (Bozkurt, 2007: 475).

Hac yolculuğunda bulunanların Medine-i Münevvere'ye giderek Resulullah Efendimizin mescid-i şeriflerini ve kabrini ziyaret etmeleri önemli bir görevdir. Bu Allah rızasına kavuşmanın en şerefli ve faziletli olarak görülür.

Bakırganî de 6. dörtlükte hac ibadetini yerine getirip Peygamber Efendimizin kabrini ziyaret etmek için Medine'ye gitmek ister. Burada Kenanlı Hz. Yakub'un Hz. Yusuf'un arkasından onun için âh çekip onu görmeyi dilemesi gibi bir ah çekmeyi tasavvur eder.

Medîne şehrine barsam
Resûl'nin ravzâsın körsem

Yusûf-ı Mısır dik âh ursam
Tilep Ya'kûb-ı Ken'an'ı

Safa ve Merve: Safa ve Merve, Kâbe'nin doğusunda bulunan iki tepedir. Safa'dan başlanıp Merve'de tamamlanmak üzere yedi defa gidip gelmek haccın vaciplerindendir.

Safa, Merve'den biraz daha yüksek olan tepedir. Hac ve umre tavaflarından sonra Kâbe'ye daha yakın olan Safa'dan başlamak üzere Merve'ye dört gidişle üç gelişten ibaret olan sa'y ibadeti yapılır. Kaynaklarda bundan dolayı bu iki tepeye Merveteyn adı verildiği yazılıdır (Küçüktaşçı, 2008:441). Kur'an-ı Kerim'de Safa ile Merve'nin Allah tarafından konulmuş sembollerden ve hac ile umre ibadetinin yapıldığı yerlerden olduğu belirtilir (el-Bakara 2/158).

Bu bağlamda Kâbe ziyaretlerinde Merve ve Safa arasında sa'y denilen koşarak gidip gelmeler pek çok şair tarafından özellikle sa'y ve Safa kelimelerinin tevriyeli kullanılmasıyla ifade edilmiştir. Bakırganî, metinde 3. dörtlükte buna değinmiştir.

Tavaf (Ar.): Sözlükte “1. Kutsal sayıp etrafını dolaşma, ziyaret etme, 2. Kâbe'nin etrafını dolaşma. İslam dininde hac ve umre sırasında Kâbe'nin çevresini yedi kez dönme” (Türk Dil Kurumu [TDK], 2005: 1991) anlamına gelir. Terim olarak ise tavaf, “Hacer-i Esved'in bulunduğu köşeden veya hizasından başlayıp Kâbe'nin etrafında yedi defa dönmek.” demektir. Her bir dönüş ise “şavt” denir. Aynı şekilde yedi defa yapılan şavta tavaf denir (Bilmen, 1990:374).

Zemzem (Ar.): Kâbe yanındaki meşhur kuyudan çıkan kutsal sudur. Mescid-i Harâm'da Hacer'ül-Esved'in tam karşısında Kâbe'ye 19 m uzaklıkta yer alır. Suyu bu isim “bol ve akıcı olma, Cebrâil'in konuşma sesi, akarken çıkardığı ses, şimşek sesi, nereden geldiği belli olmayan ses” anlamlarındaki zemzem ile (zemzeme, zemmezem, zümmezim, zemmizem) arasında bir ilişki kurularak verilmiştir (Küçüktaşçı, 2013: 242). Hz. İsmail'in annesi Hacer'in, uzun arayışlardan sonra İsmail'i bıraktığı yerde suyun kaynağından fışkırarak aktığını görünce, “Yavaş yavaş ak, dur!” demesi veya etrafa yayılmaması için çevresini kumla çevirmesinden dolayı bu adı aldığı da ileri sürülmüştür. Zemzem geçmişten günümüze Kâbe'yi ziyaret edenlerin su ihtiyacını karşılamanın yanı sıra insanların yemek ihtiyacını da gidermiştir (Küçüktaşçı, 2013: 242). Bununla ilgili İslam öncesine ve sonrasına ait pek çok örnek bulunmaktadır. Metinde zemzem Kâbe motifleriyle ilgili olarak kullanılan kutsal sudur.

Zebîh (Ar.): Hac farızasındaki unsurlardan biri de kurban kesmektir. İslamî literatürde “ibadet amacıyla kesilen hayvana *udhiyye* (*dahiyye*) eti için kesilen hayvana *zebiha*” (Güç, 2002: 436-440) denilir. Kur'an'da el-Bakara 2/196; el-Mâide 5/2, 95, 97; el-Hac 22/28, 36, 37; el-Feth 48/25; el-Kevser 108/2 surelerinde hac ibadeti esnasında kesilecek kurbanlarla ilgili bazı hükümler yer alsa da hac dışındaki kurban ibadetinden bahsedilmez. Kurban kesme yükümlülüğü ve diğer kurban türleri hakkındaki hükümler Hz. Peygamber'in söz ve uygulamasıyla belirlenmiştir. Kurban kesmek hac ve umrenin her ikisini yapana vaciptir (Güç, 2002: 436-440).

Bakırganî 3. dörtlükte Safâ'dın Merve'ye barsam
Mübârek Zemzem'i icsem
Zebîh rûhıga hatm aysam
Birer aşr ile Kur'an'ı diyerek yine haccın unsurları üzerinde durur.

Buna göre önce Safâ ve Merve arasında say yapacak sonra zemzem suyundan içip kestiği kurbanın kabul olması için bir parça Kur'an okuyacaktır.

İmrân (Ar.): İslam âlimleri Kur'an'da adı geçen İmrân'ın kim olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürmüştür. “İmrân ailesi” ifadesindeki İmrân'ın Mûsâ ve Hârûn'un babası olup şeceresinin Hz. Yakub'a dayandığını söyleyenler olmakla birlikte, Meryem'in babası ve Hz. Süleyman'ın soyundan olduğunu nakledenler de bulunmaktadır Tevrat'a göre İmrân (Amram) Hz. Mûsâ, Hârûn ve kız kardeşleri Meryem'in babası olup İsâ'nın annesi Meryem'le bir alâkası yoktur (Harman, 2000: 232).

Ridâ' (Ar.): Sözlükte “1. Örtü, şal, 2. Elbise üzerine giyilen hırka, cüppe, setre ve pardösü gibi giyecek. 3. Dervişlerin omuzlarına attıkları, gereğinde seccade veya yorgan gibi kullandıkları yün örtü” (Ayverdi, 2010: 1027) anlamına gelmektedir.

Bakırganî 7. dörtlükte
Geh ilikimge 'asâ alsam
Geh boynımga ridâ' salsam
Geh Sinâ tagına çıksam
Tilep Mûsâ-yı 'İmrân'ı

diyerek Hz. Musa'ya telmih yapar. Eline asa alıp boynuna şal atıp derviş kılığında Tur-ı Sina'ya çıkmayı ve Hz. Musa gibi orada Allah'a yakarmayı diler.

Bakırganî bunlar dışında Bakırgan'dan hacca gideceği güzergâh hakkında da bilgi verir. Fırat ve Dicle suyundan içerek Ceyhun nehrini geçecek ve denizleri görecektir. Burada Bakırganî'nin bahsettiği deniz Akdeniz ve Kızıldeniz olmalıdır. Bunu sekizinci dörtlükte dile getirir.

Fırad Dicle suyun içsem
Geh Ceyhun'dın kirip kecem
Halâyıkdın özüm secsem
Kezip bahr ile 'ummânı

Son iki dörtlükte ise Bakırganî'nin bütün isteği hacılar sınıfına girmektir. Bakırganî'nin hacı olmaktan kastı sadece ibadetleri yerine getirmek değil aynı zamanda nefsinin arındırılmasıdır. Böylece inayet şerbetinden içip hasetlerin sözlerinden de kaçacaktır. Bunun sonucunda kendisine ismin ne diye sorularak hacı olduğunu ispat eden bir hac-nâme verilecektir.

Yukarıda tek tek ele alınan kelimelerden hareketle Bakırganî'nin şiirinde haccın ibadet yönü üzerinde durduğu ve haccın daha çok şekliyle ilgili bilgi verdiği görülür, ancak onun asıl düşüncesi bir sufi olarak nefsinin arındırılması, ruhunda manevi bir ilerleme sağlamaktır. Bakırganî'nin asıl amacı Allah'ı tanımaktır, bilinçsizce ibadet etmek değildir.

Günümüze kadar ulaşan bu eserde, hac ibadetinin bütün farzlarına değinilerek hac kuralları tasvir edilmiştir. Metin bu yönüyle, edebî kaygıdan uzak halka hac farizesini öğretmek amacıyla yazılmış, didaktik bir özellik taşımaktadır. Bunun yanı sıra İslamî öğelerin eserin muhtevasında bu kadar yer alması, Türklerin İslamiyet'i benimsemiş olduklarının bir göstergesidir.

Metnin dil ve üslûp özellikleri

İncelenen manzume, Klâsik Türk edebiyatının geneline nazaran sade ve anlaşılır bir üslûpla kaleme alınmıştır. Fuat Köprülü'ye göre; İslamiyet'in Türkler arasında yayılması, İslamiyet'i kabul etmemiş ya da girip de onun inanç ilkelerini içselleştirememiş Türkler arasında millî kültür, millî ruh ve millî zevke sahip büyük mutasavvıflarca yapılmıştır. Bu mutasavvıflar yeni dini halkın anlayacağı ve zevk alabilecekleri bir lisanla yaymaya çalışmışlardır (1993:18-19.). İslam'ın esaslarını anlaşılması zor ifadeler yerine, sade ve basit bir dil ile anlatmak büyük bir yetenektir (1993:165). Nitekim Yûnus Emre de Yesevî'nin hikmet tarzı manzumelerini “ilahî” adıyla Anadolu'da yaygınlaştırmıştır. Bakırganî, 12. yy'da Yesevî'nin takipçisi olarak İslam'ın şartlarından olan hac ibadetini halkın anlayabileceği en yalın şekliyle nesnel bir üslûpla ifade etmiştir. Hacca gitmeden elinden geldiği kadar haccın edasına dair öğrendikleriyle eserini oluşturan Bakırganî'nin tasvirleri oldukça canlıdır. Manzumenin dil varlığını Arapça ve Farsçadan çok Türkçe kelimeler meydana getirmektedir. Manzumede âyet, hadîs-i şerîf ve Arapça-Farsça kelâm-ı ibareler yoktur. Metindeki Arapça ve Farsça kelimeler, işlenen konunun yansıması olarak hac ibadetiyle ilgili kelimelerdir. Bunlar o dönemde Türkçeye yerleşmiş dinî kelimelerdir. Metin dil özellikleri bakımından Çağatay Türkçesinin fonetik ve morfolojik özelliklerini taşımaktadır. *Bakırgan'dın, kılgalı, tilep, manga* gibi kelimelerde kullanılan ses ve ekler bunun göstergesidir.

Sonuç

Türklerin, İslam'la olan ilişkileri günümüzde ortaya çıkmış yeni bir durum değildir. Bu süreç Türklerin Müslüman olmaya başladıkları 7. yüzyıldan günümüze kadar devam eden bir süreçtir. Başlangıçta özellikle dervişler, gezgin tacirler ve vaizler vasıtasıyla İslamiyet, bir şekilde göçebe Türkler arasında hızla yayılmış ve büyük kitlelere ulaşmıştır.

Bakırganî, göçer Türk topluluklarına ibadetle ilgili hususları basit ve sade bir dil ile anlatmış bu nedenle de oldukça kabul görmüştür. İslamiyet'in Türkler arasında daha yeni yayılmaya başladığı zamanlarda bir mutasavvıf tarafından halk için yazılmış eserlerin dinî konulardan bahsetmesi doğaldır. İster istemez halkın zevklerine, itiyadlarına uymak, mânâsını anlayacakları basit bir lisan ile yazmak gerekir. Kullanılan dil, daha çok günlük konuşma dili ile iç içe olan yazı dili özelliğine sahiptir. Bakırganî hacca gitmese de kutsal toprakların sevgisini, coşkusunu muhatap olduğu topluluğa hissettirmiştir. Bu açıdan incelenen manzume büyük ölçüde öğretici/didaktik bir özellik taşımaktadır.

Metinde hac farızası bütün adap ve erkânıyla kavramlar hâlinde tek tek dörtlüklerde anlatılır. İslam inançlarına bağlı samimi bir Müslüman olan şairin şiirinde İslam dinine aykırı bir ifadeye rastlanmaz. Bakırganî, dinî terimleri aslına uygun olarak kullanmıştır. Bakırganî'nin şiirinde sözünü ettiği hususlar kendine has özellikleriyle, Klâsik Türk edebiyatında sıklıkla başvurulan mazmunlara dönüşmüştür. Hac ibadeti ile ilgili metinde geçen *Arafat, Hacer'ül- Esved, Hatîm duvarı, Hannan ve Mennan, Kâbe, rükn, Ravza, Safa ve Merve, tavaf, zemzem, zebîh, İmran, ridâ olmak* üzere on üç kelime dinî bağlama göre tematik açıdan incelenmiştir. İncelenen kelimeler hac ibadetini içerdiği için Arapça kelimelerdir. Metinde bu Arapça kelimelerin olması İslam dininin halk arasında kısa sürede benimsendiğini ve bu durumun dile yansıdığını da göstermektedir. Metinde Allah'ı adlandırmada Allah'ın isimleri olan Hannân, Mennân, Sübhân kelimeleri de kullanılmıştır.

Metinde Bakırganî, sadece hac değil, aynı zamanda hac yolundan da bahseder. Hacca gitmek için Fırat, Dicle ve Ceyhun nehrinden geçecektir.

Manzume, şairin herhangi bir tarihte yaptığı hac yolculuğunun tasviri olup olmadığını okuyucuya hissettirmemektedir. Bu sebeple manzumeye hac seyahatnâmesi demek oldukça zordur, ancak muhtevadan anlaşıldığı kadarıyla hac rehberi ya da hac el kitabı olma özelliğine sahiptir. Şairin eserini manzum olarak yazması metnin rehber kimliğinden edebî eser kimliğine geçmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak metinde Kâbe, Müslümanlığın mukaddes yeri, secdegâhı, ziyaret makamı olarak kabul edilmiş, hac ibadetinin bütün unsurları en ince ayrıntısına kadar şiire dâhil edilmiştir. Hakîm Süleyman Ata'ya ait bu manzume şartlarını yerine getirip hac ibadeti yapmak isteyenler için haccın bütün adap ve erkânını anlatan rehber niteliğindedir. Bugün de hac mevsiminde yeryüzünün en eski mescidi ve Allah'ın evi olan Kâbe'yi ziyaret eden milyonlarca Müslüman'a rehber olacak niteliktedir.

Kaynakça

- Aça, M., Gökalp, H. ve Kocakaplan, İ. (2009). *Başlangıçtan günümüze tür ve şekil bilgisi*. Kriter Yayınları.
- Akarpınar, B. (2019). Divân-ı hikmet ve etkileri. T. S. Halman (Ed.) *Türk edebiyatı tarihi* (c.1, s. 283-289). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka lugati veya Çağatay sözlüğü*. Ayyıldız Matbaası.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. Kubbealtı Lugatı.
- Barkan, Ö. L. (1942). İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, C. II, 303-320.
- Bilmen, Ö. N. (1990). *Büyük İslam ilmihali*. Bilmen Basım ve Yayınevi.
- Boks, A. A. (1991). Arafat. *TDV İslam ansiklopedisi* (c. 3, s. 261-263). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Bozkurt, N. (2007). Ravza-i Mutahhara. *TDV İslam ansiklopedisi* (c. 34, s. 475). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Coşkun, M. (2002). *Manzum ve mensur Osmanlı hac seyahatnameleri ve Nâbî'nin tuhfetü'l-harameyn'i*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1998). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dilçin, C. (1997). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2018). Kur'an-ı Kerim. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ergin, M. (1997). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Güç, A. (2002). Zebîh. *TDV İslam ansiklopedisi* (c.26, s. 433-435). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Günel, F. (1998). Hatim Duvarı (Hicr). *TDV İslam ansiklopedisi* (c. 17, s. 455-456). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Güzel, A. (2008). *Süleyman Hakîm Ata'nın bakırgan kitabı üzerine bir inceleme*. Öncü Basımevi.

- Harman, Ö. F. (1997). Hac. *TDV İslam ansiklopedisi* (c. 14, s. 382-386). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Harman, Ö. F. (2000). İmrân. *TDV İslam ansiklopedisi* (c. 22, s. 232.). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kara, M. (1997). Hakîm Ata. *TDV İslam ansiklopedisi* (c. 15, s. 183-184). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kaplan, Y. (2020). Seyahat-nâme türüne farklı bir örnek: Fevrî'nin hac seyahat-nâmesi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, (Omad), C.7/19, 567-599.*
- Kaya, Ö. (1998). Süleyman Hakîm Ata Bakırganî ve şiirleri, *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi, C. 8.,73- 209.*
- Köprülü, F. (1993). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Küçükaşçı, M. S. (2008). Safa ve Merve. *TDV İslam ansiklopedisi* (c. 35, s. 441- 442.). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Küçükaşçı, M. S. (2013). Zemzem. *TDV İslam ansiklopedisi* (c. 44, s. 242- 246.). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça – Türkçe sözlük*. Dağarcık Yayınları.
- Öğüt, S. (1996). Hacerü'l- Esved. *TDV İslam ansiklopedisi* (c. 14, s. 433-435.). Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Pala, İ. (2000). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. Ötüken Yayınları.
- Sayın, E. (2010). *Tasavvuf kültüründe ibadetler “hac örneği”*: Doktora tezi. Uludağ Üniversitesi
- Sever, M. (2011). *Hakîm Süleyman Ata- Yesevî'nin III.halifesi- hikmetler ve kıssalar*. Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Sever, M. (2018). *Bakırgan kitabı*. Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Tatçı, M. (2005). *Aşık Yunus*. MEB Yayınları.
- Tosun, N. (2010). Sûfi Gözüyle Hac. *Tasavvuf İlim ve Araştırma Dergisi, 25, s. 197-209.*
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük (10. bs.)*. Türk Dil Kurumu.
- Uludağ, S. (1995). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. Marifet Yayınları.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Yahin, F. (2000). *Bakırgan kitabı*. Tatar Kitap Neşriyatı.

Etik kurul onayı

Bu çalışmada anket, mülakat, gözlem, deney, görüşme vb. teknikler kullanılmadığından etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer almaktadır.

Çıkar çatışması beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.